

Шибіко Василь Петрович –
кандидат юридичних наук, професор,
заслужений юрист України

ПРОБЛЕМА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ПОТЕРПІЛОГО ЗА НОВИМ КПК УКРАЇНИ 2012 РОКУ

З метою удосконалення процесуального статусу потерпілого у кримінальному провадженні обґрунтована необхідність внесення змін та доповнень до КПК України 2012 р., якими має бути передбачено процесуальне оформлення визнання особи потерпілим постановою слідчого, прокурора або ухвалою слідчого судді, суду, а також випадки обов'язкової участі представника потерпілого.

Ключові слова: Кримінальний процесуальний кодекс України 2012 р.; права потерпілого; обов'язкова участь представника потерпілого.

С целью усовершенствования процессуального статуса потерпевшего в уголовном производстве обосновывается необходимость внесения изменений и дополнений в УПК Украины 2012 г., которыми должно быть предусмотрено процессуальное оформление признания лица потерпевшим постановлением следователя, прокурора или определением следственного судьи, суда, а также случаи обязательного участия представителя потерпевшего.

Ключевые слова: Уголовный процессуальный кодекс Украины 2012 г.; права потерпевшего; обязательное участие представителя потерпевшего.

For the purpose of improving victim's procedural status in criminal proceedings the author of the article substantiates the necessity of introducing amendments to the 2012 Code of Criminal Procedure of Ukraine, which shall provide for procedural acknowledgement of a person as a victim by an investigator's or prosecutor's decree or judge's (court) ruling as well as cases of mandatory participation of a victim's representative.

Keywords: 2012 Criminal Procedural Code of Ukraine; victim's rights; mandatory participation of a victim's representative.

Зитання поняття і правового статусу потерпілого як учасника кримінального процесу, необхідності збільшення обсягу його процесуальних прав, зміцнення їх процесуальних гарантій, зокрема шляхом розширення участі представника потерпілого з визначенням випадків його обов'язкової участі у провадженні, були предметом дослідження багатьох українських учених процесуалістів, особливо з набуттям Україною незалежності, коли розпочалася робота над проектом нового КПК України.

Така увага до потерпілого і його прав є цілком виправданою. Правам потерпілого у кримінальному процесі має бути приділена належна увага, щоб особа не постраждала двічі – вперше від кримінального правопорушення і вдруге – від несправедливого рішення у кримінальному провадженні. Законодавець, формулюючи завдання кримінального провадження (ст. 2 КПК України), передбачає в них положення, які покликані засвідчити особливу увагу до її прав: по-перше, захист потерпілого, як і кожної іншої особи, від кримінальних правопорушень, по-друге, охорону прав, свобод та законних інтересів потерпілого як учасника кримінального провадження, який має право сподіватися на доступ до правосуддя і на саме правосуддя,

Важливе значення для того, щоб під час кримінального провадження і у процесуальному рішенні за результатами такого провадження, були враховані права та законні інтереси потерпілого, має своєчасне залучення особи як потерпілого до участі у кримінальному провадженні, ознайомлення з своїми процесуальними правами й активна участь у провадженні самого потерпілого та осіб, які представляють його законні інтереси – представника та законного представника.

Ознайомлення із змістом нового КПК України дає підстави стверджувати, що він певною мірою врахував і висловлені в юридичній літературі побажання, зокрема щодо розширення поняття потерпілого, яке тепер охоплює як фізичну, так і юридичну особу (ч. 1 ст. 55 КПК України), а також обсягу його процесуальних прав (ст. 56 КПК України). Водночас зміст КПК 2012 р. засвідчує і те, що існує необхідність в подальшому удосконаленні процесуального статусу потерпілого.

Так, на відміну від положень КПК України 1960 р., який зобов'язував слідчого, прокурора, суд своєю постановою, ухвалою визнавати особу потерпілим на підставі встановлення факту заподіяння моральної, фізичної або майнової шкоди і за відсутності заяви чи скарги потерпілого (ст. 49 КПК України), КПК 2012 р., значно послабив тут дію засади публічності стосовно потерпілого, посиливши при цьому засаду диспозитивності (ст. 26 КПК України). Залучення особи до участі у кримінальному провадженні як учасника провадження він ставить у залежність від заяви потерпілого (ст. 55 КПК України).

КПК 2012 р. не передбачає чіткості і в процесуальному оформленні рішення слідчого, прокурора про визнання особи потерпілим у кримінальному провадженні. З положень загальної ст. 110 КПК України про процесуальні рішення можна зробити висновок, що це має бути саме постановою слідчого, прокурора і які саме мають бути загальні вимоги до її

форми та змісту. Натомість у випадках наявності підстав для відмови у визнанні потерпілим (ч. 6 ст. 55 КПК України) законодавець чітко називає процесуальний документ, яким має оформлятися таке рішення слідчого, прокурора, – постанову.

Таким чином, у новому КПК України бракує правової визначеності з точки зору законного інтересу потерпілого знати, коли саме, ким, у якому конкретному провадженні, на якій підставі і яким саме процесуальним рішенням його визнано потерпілим. Таким рішенням мала б бути мотивована постанова слідчого, прокурора, ухвала слідчого судді чи суду про визнання особи потерпілим, копія якої має бути вручена цій особі. Це не виключало б, а передбачало б і вручення потерпілому пам'ятки про його процесуальні права та обов'язки у кримінальному провадженні. Відповідні уточнення мали б бути внесені до ч. 2 і 3 ст. 55 і ст. 345 КПК України.

На відміну від КПК України 1960 р. (ст. 261), КПК України 2012 р. не відніс потерпілого, його представника та законного представника до сторони обвинувачення, за винятком випадків здійснення кримінального провадження з приватною формою обвинувачення (ч. 4 ст. 22, ч. 4 ст. 26, ст. 477–479 КПК України), а також кримінального провадження з державною формою обвинувачення, в якому прокурор відмовився від підтримання державного обвинувачення, а потерпілий погодився підтримувати обвинувачення в суді, тоді кримінальне провадження набуває статусу приватного і далі здійснюється за процедурою приватного обвинувачення (ч. 2–5 ст. 340 КПК України).

КПК України 2012 р. передбачає досить широкий обсяг процесуальних прав потерпілого, реалізація яких, за задумом законодавця, має забезпечити активну участь потерпілого як у досудовому, так і в судовому провадженні, що важливо і для з'ясування обставин, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні (ст. 91 КПК України), а в кінцевому підсумку – для виконання завдань кримінального провадження (ст. 2 КПК України): бути повідомленим про свої права та обов'язки, передбачені КПК України; подавати докази слідчому, прокурору, слідчому судді, суду; заявляти відводи і клопотання; давати пояснення, показання або відмовитися їх давати; оскаржувати рішення, дії чи бездіяльність слідчого, прокурора, слідчого судді, суду; знайомитися з матеріалами, які безпосередньо стосуються вчиненого щодо нього кримінального правопорушення, мати представника та ін. (ст. 56 КПК України). У п. 2 ч. 1 ст. 56 Кодексу вперше проголошено право потерпілого знати сутність підозри та обвинувачення. Реалізація потерпілим цього права дає змогу йому зіставити письмове повідомлення про підозру чи обвинувальний акт із змістом своєї заяви про вчинення кримінального правопорушення, з'ясувати, чи всі істотні обставини вчинення кримінального правопорушення в них враховані і заявити клопотання про зміну або доповнення підозри чи обвинувачення.

У зв'язку з цим видається доцільним зупинитися на більш широкій проблемі забезпечення права потерпілого (фізичної особи) мати представника (п. 8 ч. 1 ст. 56 КПК України). Це стосується і кримінальних проваджень з державною формою обвинувачення, у якій прокурор як державний обвинувач може і змінити обвинувачення, і відмовитися від

підтримання обвинувачення, а потерпілому потрібно вирішувати, зокрема, чи скористатися у разі зміни прокурором обвинувачення на менш тяжке чи менше за обсягом своїм правом підтримувати обвинувачення у раніше пред'явленому обсязі, а в разі відмови прокурора від державного обвинувачення – чи скористатися своїм правом підтримувати обвинувачення. Особливо ж це стосується кримінальних проваджень з приватною формою обвинувачення, де саме від потерпілого залежить, чи буде розпочате кримінальне провадження і чи буде воно закрите у зв'язку з його відмовою від обвинувачення. Складність пояснюється ще й тим, що, на відміну від КПК України 1960 р., за яким справи приватного обвинувачення були передбачені лише щодо злочинів за кількома статтями КК України (ч. 1 ст. 27), КПК України 2012 р. кримінальне провадження у формі приватного обвинувачення передбачене вже стосовно понад 50 складів кримінальних правопорушень від невеликої тяжкості до тяжких (ст. 12 КК України, ч. 1 ст. 477 КПК України).

Досить проблематичною для потерпілого може бути також можливість самостійно (без професійного представника його законних інтересів) визначитися щодо можливості і доцільності укладення угоди про примирення з підозрюваним чи обвинуваченим (ст. 469 КПК України).

Закон передбачає, що навіть прокурор, професійний юрист, не сам вирішує питання про зміну, доповнення державного обвинувачення або про відмову від нього, а погоджує своє рішення з відповідним керівником органу прокуратури (ст. 341 КПК України). Потерпілому ж, за відсутності у нього представника, доводиться задовольнятися лише роз'ясненням головуючого у судовому засіданні його права підтримувати обвинувачення у раніше пред'явленому обсязі (ч. 3 ст. 338 КПК України), а в разі відмови прокурора від обвинувачення – підтримувати обвинувачення в суді, якщо від висловив на це згоду (ч. 2 ст. 340 КПК України).

Проблема забезпечення права потерпілого мати свого представника у кожному кримінальному провадженні виникла не з прийняттям нового КПК України 2012 р., але загострилася у зв'язку з прийняттям нового Кодексу і появою в ньому нових, раніше не відомих кримінальному процесу України інститутів (інституту укладення угоди про примирення між потерпілим та підозрюваним чи обвинуваченим), нових процесуальних дій (особливо негласних слідчих (розшукових) дій), нових положень щодо збирання та оцінювання доказів під час досудового розслідування і в судовому провадженні (щодо допустимості доказів, оцінювання показань з чужих слів тощо).

Досить позитивним моментом у КПК України 2012 р. є те, що представником потерпілого-фізичної особи, як і захисником підозрюваного чи обвинуваченого, може бути лише адвокат (ч. 1 ст. 58 КПК України).

Важливими з точки зору захисту інтересів потерпілого є і положення ст. 59 КПК України про участь у кримінальному провадженні законного представника потерпілого, якщо потерпілим є неповнолітня особа або особа, визнана у встановленому законом порядку недієздатною чи обмежено дієздатною. Проте участі законних представників потерпілого недостатньо для захисту прав і законних інтересів потерпілого, тим більше

що з моменту набуття потерпілою особою повноліття участь законного представника неповнолітнього припиняється.

У юридичній літературі неодноразово вносилися обґрунтовані пропозиції щодо необхідності передбачення в законі випадків обов'язкової участі у кримінальному процесі представників потерпілого (1, с. 14; 2, с. 244; 3, с. 7; 4, с. 44; 6, с. 76; 8, с. 11).

Зазначимо, що обов'язкову участь представника потерпілого у справах, в яких потерпілий є неповнолітнім або через свої психічні або фізичні вади (німий, глухий, сліпий тощо) не може самостійно реалізувати право на захист своїх законних інтересів, передбачав проект нового КПК України, підготовлений робочою групою Кабінету Міністрів України у співдружності з Українською Правничою Фундацією 1996 р. (ст. 61), а також проект нового КПК України (ст. 60), який 15 грудня 2005 р. Верховною Радою України був прийнятий у першому читанні і доопрацьований Комітетом з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності та робочою групою до другого читання на 14–17 березня 2006 р. (реєстраційний № 3456-д). Але він був відхилений і замінений проектом Міністерства юстиції України та Національної комісії зі зміцнення демократії і утвердження верховенства права 1997 р., а створений на його основі проект, який після низки доопрацювань 13 квітня 2012 р. був прийнятий Верховною Радою України як Кодекс, уже не передбачав обов'язкової участі представника потерпілого.

Права потерпілого мають бути не менш достатньо гарантовані, ніж права підозрюваного, обвинуваченого. Це впливає і з положень ст. 2 КПК України про завдання кримінального провадження. Важливою процесуальною гарантією прав, свобод та законних інтересів потерпілого має стати й обов'язкова участь у кримінальному провадженні представника потерпілого, коли його особистої участі для такого захисту недостатньо. Такими особами, для яких процесуальний закон має передбачати обов'язкову участь представника, мають бути:

1) неповнолітні, тобто особи, які на момент учинення щодо них кримінального правопорушення не досягли 18-річного віку;

2) особи, які у встановленому законом порядку (ст. 39 ЦК та гл. 2 розділу 4 ЦПК України) судом уже визнані недієздатними або обмежено дієздатними, а також інші особи, які внаслідок психічних чи фізичних вад (німі, глухі, сліпі тощо) не здатні повною мірою реалізувати свої права;

3) близькі родичі особи, смерть якої настала внаслідок учинення щодо неї кримінального правопорушення, які залучені до участі у провадженні як потерпілі;

4) особи, які не володіють мовою, якою ведеться кримінальне провадження.

У цих випадках, а також в інших випадках, коли потерпілий не може самостійно залучити представника через відсутність коштів або з інших об'єктивних причин, але заявив клопотання про залучення представника, або коли слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд вирішить, що обставини кримінального провадження вимагають участі представника, він своєю постановою (ухвалою) доручає відповідному органу, уповноваженому на надання безоплатної вторинної правової допомоги призначити адвоката для

здійснення представництва потерпілого за призначенням та забезпечити його прибуття у зазначені в постанові (ухвалі) час і місце для участі в кримінальному провадженні. Як це не прикро, але за відсутністю таких гарантій прав особи, близькі родичі осіб, які загинули внаслідок учинення злочину, найчастіше літнього віку матері, намагаються самотужки з'ясувати обставини загибелі своїх рідних [с. 5; 7]. Але ж швидше й успішніше таку роботу виконав би адвокат-представник потерпілого.

На відміну від захисника підозрюваного, обвинуваченого, Кодекс не передбачає також моменту залучення представника до участі у провадженні. Як видається, в інтересах забезпечення своєчасного початку захисту законних інтересів потерпілого, залучення представника, слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд зобов'язані здійснити після роз'яснення процесуальних прав потерпілому, у тому числі права мати представника, якщо потерпілий заявив клопотання про залучення представника, надати йому можливість самостійно запросити представника, або ж на прохання потерпілого запросити адвоката, з яким потерпілий у разі його згоди може укласти угоду про представництво у кримінальному провадженні. Якщо потерпілий не має достатніх коштів для залучення представника, то вирішити питання про надання йому безоплатної правової допомоги через відповідний центр надання такої допомоги.

У Концепції забезпечення захисту законних інтересів осіб, які потерпіли від злочинів, затвердженій Указом Президента України від 28 грудня 2004 р. № 1560/2004 серед основних принципів захисту законних прав та інтересів потерпілих передбачено, зокрема, надання безоплатної правової допомоги потерпілим, насамперед потерпілим від тяжких та особливо тяжких злочинів, а також малозабезпеченим особам та особам, які не можуть самостійно реалізовувати свої права та захистити законні інтереси (п. 3). Про необхідність встановлення належної процедури отримання безоплатної правової допомоги особами, які є потерпілими від протиправних посягань, було зазначено і в Концепції реформування кримінальної юстиції, затвердженій Указом Президента України від 8 квітня 2008 р. № 311/2008, за якою було підготовлено нині чинний КПК України. Відповідно до Закону України «Про безоплатну вторинну правову допомогу» від 2 червня 2011 р. передбачено можливість надання безоплатної правової допомоги адвокатом за дорученням Центру з надання безоплатної вторинної правової допомоги таким категоріям потерпілих: особам, середньомісячний сукупний дохід їхньої сім'ї нижчий суми прожиткового мінімуму, інвалідам, які отримують пенсію або допомогу, що призначається замість пенсії, у розмірі менше двох прожиткових мінімумів для непрацездатних осіб; дітям-сиротам, дітям, позбавленим батьківського піклування, безпритульним дітям, дітям, які можуть стати або стали жертвами насильства в сім'ї; біженцям (пункти 1, 2 і 8 ч. 1 ст. 14 Закону).

Таким чином, для удосконалення процесуального статусу потерпілого у кримінальному процесі України доцільно внести зміни та доповнення до чинного КПК України 2012 р., пов'язані з необхідністю більш чіткого процесуального оформлення визнання особи потерпілим, а також для досягнення рівних можливостей участі у провадженні підозрюваного, обвинуваченого і потерпілого, передбачити випадки обов'язкової участі у

провадженні представника потерпілого (фізичної особи) і надання потерпілому безоплатної правової допомоги через центри безоплатної вторинної правової допомоги.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Введенська В. В. Кримінально-процесуальні гарантії реалізації права на юридичну допомогу осіб, постраждалих від злочину : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / В. В. Введенська. – К., 2009. – 20 с.
2. Давиденко С. В. Потерпілий як суб'єкт кримінально-процесуального доказування : моногр. / Давиденко С. В. – Х. : Фінн, 2008. – 296 с.
3. Кучинська О. П. Реалізація прав потерпілого в кримінальному процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / О. П. Кучинська. – К., 1996. – 23 с.
4. Мірошніченко Ю. М. Посилення процесуального статусу потерпілого як перспективний напрям удосконалення кримінального судочинства / Ю. М. Мірошніченко // Вісник Верховного Суду України. – 2011. – № 3. – С. 41–47.
5. Струнин А. Частный детектив (им стала мать, отчаявшаяся узнать истину о гибели сына) / А. Струнин // Комсомольская правда. – 1989. – 4 июля. – № 153.
6. Суслó Д. С. Потерпілий і його представник / Д. С. Суслó // Рад. право. – 1969. – № 1. – С. 74–76.
7. Титаренко Л. Мати розкрила вбивство власного сина / Л. Титаренко, М. Степанов // Голос України. – 2011. – 30 квіт. – № 79.
8. Шаповалова Л. І. Потерпілий як суб'єкт кримінально-процесуальної діяльності в досудових стадіях кримінального процесу : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Л. І. Шаповалова. – К., 2001. – 18 с.